

Ks. IRENEUSZ SKUBIŚ

RODZAJE OBRZĄDKÓW W KOŚCIELE

Kościół Chrystusowy jest jeden, lecz w jego skład wchodzi liczne obrządki. Zasadniczo można mówić najogólniej o obrządku zachodnim i obrządkach wschodnich, tak jak się mówi o Kościele Zachodnim i Kościele Wschodnim. W Kościele Zachodnim istnieje jeden obrządek prawny i kilka liturgicznych. Natomiast w Kościele Wschodnim istnieje kilka obrządków liturgicznych i kilkanaście obrządków prawnych. Zanim się nimi zajmujemy wypada omówić przyczyny zróżnicowania obrządków w Kościele.

Art. 1. Przyczyny zróżnicowania obrządków

Wiele przyczyn złożyło się na zróżnicowanie obrządków w Kościele i to zarówno pod względem prawnym, jak liturgicznym. Między Kościołem Wschodnim i Zachodnim zawsze istniały pewne różnice. Każdy z nich miał inne podłoże kulturalne. Chrześcijaństwo greckie było zamiłowane w spekulacjach filozoficzno-religijnych. W związku z tym w Kościele na Wschodzie trwały ciągle dysputy, które nie prowadziły do rozwiązania problemu. Przez to chrześcijanie wschodni przyzwyczaili się do tzw. zasady ekonomii, która ma inne znaczenie, niż dzisiaj¹. Słowo to oznaczało po prostu dawanie jałmużny, miłosierdzie chrześcijańskie, które miało być czymś istotnym w chrześcijaństwie, zwłaszcza wobec różnic doktrynalnych Wschodu.

Na Wschodzie od początku zaznaczała się ingerencja władzy świeckiej

¹ R.L. Langford — James, A. Dictionary of the Eastern Orthodox Church, London 1923, 47—50.

w sprawy kościelne. Cesarze czuli się powołanymi do zwoływania, a nawet przewodniczenia na soborach². Często też powoływali swoich ludzi na stanowiska kościelne. Nierzadko były wypadki, że patriarchami zostawali ludzie świeccy i dopiero z chwilą nominacji otrzymywali święcenia. Tak było z Niceforem, czy Focjuszem. Warto jeszcze przypomnieć, że cesarze byli dla Kościoła Wschodniego prawodawcami. Nierzadko nawet kwestie ślubów, czy rozwodów regulował kodeks wydany przez Cesarza³.

Chrześcijaństwo Wschodnie było rozmiłowane w symbolice, a w związku z tym bardzo wiele uwagi przywiązywało do spraw liturgii. W liturgii brali udział wszyscy wierni, co zresztą obserwujemy tam również w naszych czasach. Z czasem stali się niemal chorobliwie wrażliwi na punkcie przestrzegania starożytnych form liturgicznych. Umiłowanie to jest do dziś chyba cechą właściwą chrześcijaństwa na Wschodzie⁴.

Na Zachodzie rozwój chrześcijaństwa postępował wolniej niż na Wschodzie. Pogaństwo jeszcze długo nie ustępowało. Kościół musiał tu zająć inną postawę, niż na Wschodzie. Trzeba było ograniczyć swobodę dyskusji teologicznych. Inna rzecz, że nie było tu tego pędu do spekulacji teologicznych, który cechował Wschód. Język grecki lepiej nadawał się do tego, niż łacina. Gdy na Zachodzie władza cesarska załamała się, papież stał się ostoją Zachodu nie tylko w sprawach religijnych, lecz również w sprawach kultury i polityki. Kościół Zachodni miał w swych rękach szkolnictwo co mu pomogło w kształtowaniu kadr duchowieństwa nie tylko dla celów religijnych, ale jak najbardziej również dla celów świeckich. Wybitni prawnicy średniowieczni — to duchowni⁵.

Rozłam między Kościołem Wschodnim i Zachodnim pogłębiały jeszcze różnice językowe⁶. Czasem błędne tłumaczenia były przyczyną nieporozumień i sporów, które również powodowały narastanie konfliktów.

Za czasów Konstantyna Wielkiego Kościół był podzielony na trzy patriarchaty, z których największe znaczenie ma Rzym, następnie Aleksandria i Antiocha. Rzym, stolica dawnego cesarstwa, biskupstwo założone przez św. Piotra, przypieczętowane męczęńską krwią św. Piotra i Apostoła Narodów, św. Pawła było zawsze przez chrześcijanin traktowane z religijnym szacunkiem. M. Jugie w swoim „Le Schizme Byzantin”⁷ podaje przykłady uznawania jurysdykcji biskupa rzymskiego przez duchownych

² Steven Runciman, *Schizma Wschodnia*, Warszawa, Pax, 1963, s. 12.

³ Por. Ks. Insałowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935, 289—301.

⁴ Steven Runciman, o.c. s. 15, G. Every, *The Byzantine Patriarchate*, London 1947, s. 37.

⁵ Steven Runciman, o.c., s. 17.

⁶ Por.: N.H. Baynes, *The Byzantine Empire*, London 1925, 95. F. Dvornik, *The Photian Schism*, Cambridge 1948, 104—105. C. Korolewskij, *Liturgie en langue vivante*, Paris 1955, 39—42.

⁷ M. Jugie, *Le Schizme Byzantin*, Paris 1941, 39—42.

wschodnich. Faktycznie papież zawsze wyrażali swoje prawo pierwszeństwa i jurysdykcji w całym Kościele powołując się zwłaszcza na sukcesję św. Piotra.

Dopiero, gdy cesarz Konstantyn w 330 roku przeniósł stolicę cesarstwa do Konstantynopola, zaczęły się kontrowersje. Konstantynopol, sufragania Heraklei, która była arcybiskupstwem, stał się Nowym Rzymem. Jako stolica cesarstwa zyskał bardzo na znaczeniu. Został podniesiony do godności patriarchatu i jako taki zyskał jurysdykcję terytorialną kosztem Rzymu i Antiochii⁸.

Na Soborze II Konstantynopolitańskim postanowiono przeforsować kanon 3, który przyznawał patriarche Konstantynopola pierwszeństwo przed wszystkimi innymi patriarchami zaraz po biskupie Rzymu⁹. Papież złożył protest przeciwko takiemu postanowieniu sprawy¹⁰, lecz w praktyce kanon ten wszedł w życie i został uznany przez inne Kościoły Wschodnie¹¹. Znaczenie Aleksandrii i Antiochii nieco przygasa, lecz miały one już wyrobioną pozycję w ówczesnym Kościele. Wpływy Aleksandrii były bardzo silne w Egipcie, Libii i w Pentapolis¹². Antiochia łagodziła wszystkie spory na soborach i niejednokrotnie była rzecznikiem Stolicy Apostolskiej. Jurysdykcja patriarchy antiocheńskiego obejmowała Syrię, Palestynę, wpływy jego sięgały Kościoła perskiego i iberyjskiego. Na uwagę zasługuje tu fakt, że poszczególne środowiska wpływowe, zwłaszcza zaś Antiochia, Aleksandria, Rzym wytworzyły sobie właściwe typy liturgii¹³. Te typy liturgiczne były przejmowane przez inne kościoły zależne od tych stolic patriarchalnych z pewnymi modyfikacjami. Wytworzenie się odrębnych liturgii miało bardzo wielki wpływ na wytworzenie się odrębności obrządkowych¹⁴.

Różnice między Wschodem a Zachodem chrześcijańskim ujawniły się bardzo w dobie herezji chrystologicznych, które wstrząsnęły Kościołem od IV do VII wieku¹⁵. Nestorializm, monofizytyzm, monoteletyzm — to trzy herezje, które spowodowały rozłamy w Kościele. I tak chrześcijanie w Mezopotamii, Syrii, Persji w końcu V wieku przyjęli błędy Nestoriusza i założyli kościół nestoriański¹⁶. Chrześcijanie w Syrii i Egipcie w VI wieku przyjęli monofizytyzm i utworzyli oddzielny kościół monofizycki, zwany jakobickim¹⁷. Monofizytyzm przyjęli również w tym czasie koptowie

⁸ Steven Runciman, o.c., s. 22.

⁹ Steven Runciman, o.c., s. 16; C. Every, *The Byzantine Patriarchate*, London

¹⁰ C.J. v. Hefele — H. Leclercq, o.c., s. 840—841.

¹¹ Steven Runciman, l.c.

¹² Kan. VI. Soboru Nicejskiego.

¹³ Por. W. Hozakowski, *Dzieje Mszy św.*, Poznań 1933, ss. 90—141.

¹⁴ Por.: Hozakowski, l.c.

¹⁵ Por.: Runciman, o.c., s. 24.

¹⁶ Por.: R. Dąbrowski, *Osobliwości w Kościołach Wsch.*, Lublin 1962, s. 5.

¹⁷ R. Dąbrowski, l.c.

w Egipcie i w Abisynii oraz ormianie w Armenii tworząc monofizycki kościół ormiański¹⁸. Monoteletyzmowi ulegli chrześcijanie mieszkający w górach Libanu, od wpływowego klasztoru św. Marona zwani maronitami.

Należało by tu jeszcze nadmienić, że rywalizacja i antagonizmy między papieżami, a patriarchami Konstantynopola doprowadziły w XI wieku do trwałej schizmy i konsekwentnie do powstania licznych kościołów obrządku bizantyńskiego¹⁹.

Po latach potomkowie dawnych nestorian, monofizytów, monoteletów, prawosławnych wracali do łączności z Kościołem katolickim. Mieli już za sobą swoją odrębną historię, zwyczaje starożytne, prawo obrządkowe, używali języków narodowych w liturgii, zmodyfikowali czasem pewne elementy liturgii, które przejęli od kogoś z typowych starożytnych obrządków. Kościół Katolicki pozwolił im to wszystko zachować, o ile nie zawierało czegoś przeciwnego wierze i moralności chrześcijańskiej²⁰. Przez to zatwierdzenie Kościoła ukonstytuowały się różne obrządki prawne, które równorzędnie składają się na pojęcie Kościoła Powszechnego.

Art. 2. Obrządki liturgiczne w Kościele Łacińskim

Kościół łaciński to ten, którego patriarchą jest papież. Prawnie stanowi jeden obrządek i posługuje się Kodeksem Prawa Kanonicznego. Liturgicznie jest nieco zróżnicowany. W Kościele Łacińskim istnieją cztery obrządki liturgiczne: obrządek rzymski, ambrożyjański, mozarabski czyli wizegocki, galikański.

O b r z ą d e k r z y m s k i. Jest to obrządek niemal całego chrześcijaństwa łacińskiego. Miasto papieży było jego kolebką. Liturgia rzymska szybko przenikała do innych miast Italii²¹. Przy końcu IV wieku św. Ambroży stwierdza, że rewindykuje tradycje rzymskie.

Spontanicznie przenosi się ta liturgia za Alpy. Karol Wielki rozszerza liturgię rzymską w swoim imperium. Zostaje ona wprowadzona z pewnymi dodatkami lokalnymi²². W Hiszpanii przenikanie obrządku rzymskiego jest trudne i powolne, lecz ostatecznie zdobywa sobie ten obrządek prawo obywatelstwa za czasów św. Grzegorza VII. W wyniku tego rodzimy obrządek hiszpański został niemal całkowicie wyparty²³.

¹⁸ R. Dąbrowski, l.c.

¹⁹ R. Dąbrowski, l.c.

²⁰ Zob. Petraní, *De relatione iuridica*, s. 10—14.

²¹ B. Botte, *Rites et familles liturgiques*, w pracy zbiorowej: *Englise en priere*, s. 26.

²² Św. Ambroży, *De sacramentis III*, I, 5, wyd. Botte (SC 25), s. 73.

²³ Botte, l.c.

²⁴ *Sacramentarium Veronense*, wyd. L.C. Möhlberg, Rome, Herder, 1956.

Najstarszymi pomnikami liturgii rzymskiej są trzy tzw. Sakramentarze: Sakramentarz Leoniański²⁴, Sakramentarz Gelazjański²⁵, Sakramentarz Gregoriański²⁶. Sakramentarz Leoniański zwany inaczej Sakramentarem z Werony zachował się w jednym egzemplarzu i to w I części zniszczony. Nie był to jeszcze doskonały układ²⁷. Również w jednym egzemplarzu dotarł do nas Sakramentarz Gelazjański. Układ dobry. Podzielony jest na trzy części. Napisany w Galii, ma pewne naleciałości galikańskie, lecz w istocie przekazuje obrządek rzymski²⁸. Sakramentarz Gregoriański nie dotarł do nas w swoim pierwotnym stanie. Egzemplarze, które się zachowały, pochodzą z sakramentarza ofiarowanego przez papieża Hadriana Karolowi Wielkiemu. Został on zresztą uzupełniony przez Alkuina²⁹.

Obrządek ambrozjański³⁰. Św. Ambroży wprowadził w swojej diecezji mediolańskiej obrządek rzymski, lecz z pewnymi modyfikacjami. W tej liturgii znajdują się prawdopodobnie nawet te elementy liturgiczne, które kiedyś należały do liturgii starożytnej i w ciągu wieków zostały porzucone³¹. Kanon Mszy ambrozjańskiej jest nieco odmienny od kanonu Mszy św. rzymskiej. Modlitwy i prefacje³² są podobne do tych, które zachowały się w Sakramentarzach. Do utrzymania i rozwoju liturgii ambrozjańskiej przyczynił się w XVI w. św. Karol Boromeusz, oraz na przełomie XIX i XX wieku grupa uczonych mediolańskich, wśród nich A. Ratti, późniejszy papież Pius XI³³. Liturgia ambrozjańska jest odprawiana w Mediolanie.

Obrządek mozarabski czyli wizygocki³⁴. Liturgia mozarabska ukształtowała się za czasów Wizygotów. Duże znaczenie w formacji tego obrządku odegrały wpływy wschodnie w VII wieku³⁵. Jest to liturgia źródłowo różna od liturgii rzymskiej. We Mszy św. nie ma stałego kanonu. Ona się składa z części stałych, które się ogniskują wokół tzw. Institutio. Modlitwy są tu długie i „rozlewne”, często skierowane wprost

²⁵ Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis anni circuli, wyd. L.C. Möhlberg, Rome, Herder, 1960.

²⁶ H. Lietzmann, Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aschner Urexemplar, Münster, Aschendorff, 1921

²⁷ Botte, o.c., s. 27.

²⁸ Botte, l.c.

²⁹ Lietzmann, o.c., s. 68—79.

³⁰ P. Borella, E. Cataneo, E. Villa, Questioni e bibliografia ambrosiane, Milano, Ambrosius, 1950; P. Borella, La messa ambrosiana — w dz. M. Righetti, Manuale di storia liturgica, t. III, Milano 1949, ss. 508—568; P. Borella Cenni storici sulla liturgia ambrosiana, sacramenti e sacramentali, Milano, Ancora 1953; P. Borella, II canon missae ambrosiano: w Ambrosius, 30 (1954) 225—257; E. Cataneo, II breviario ambrosiano, Milano, Ambrosius, 1943.

³¹ Botte, o.c., s. 31.

³² A. Paredi, I Prefazi ambrosiani, Milano 1937. P.M. Dietz S.J. Präfationen des Ambrosianischen Ritus, Dälman in Westfalen, 1940.

³³ Botte, o.c., s. 31.

³⁴ G. Prado, Historia del rito mozarabe y toledano, Santo Domingo de Silos 1928; L. Brou, Bulletin de liturgie mozarabe w: Hispania sacra 2 (1949) ss. 459—484.

³⁵ Botte, o.c., s. 32.

do Chrystusa, co w naszej liturgii rzymskiej jest raczej rzadkością³⁶. Liturgia mozarabska jest zawarta w mszale i brewiarzu zaaprobowanym przez kardynała Ximenes de Cisneros³⁷. Ta bogata i piękna liturgia hiszpańska została, niestety, wyparta za sprawą św. Grzegorza VII w końcu XI w. i zastąpiona przez liturgię rzymską³⁸. Istnieją liczne opracowania pomników tejże liturgii³⁹. Jest używana w kilku kościołach diecezji Toledo i w jednej z kaplic katedralnych.

Obrządek galikański⁴⁰. Liturgia galikańska jest mało znana, ponieważ wtedy, gdy była ona jeszcze mało rozwinięta, wyparta została przez liturgię rzymską wprowadzoną w czasie reformy Karola Wielkiego⁴¹. Pomniki liturgii galikańskiej wskazują, że jest ona nieco podobna w swoim charakterze do liturgii wizygockiej⁴² w Hiszpanii. W formie znanej nam z pomników pochodzących z VII — VIII wieku cechuje ją podobieństwo i wpływy obrządków wschodnich, szczególnie syryjskich⁴³. Liturgia ta zachowała się w Lyonie.

Art. 3. Obrządki w Kościele Wschodnim

Kościół Wschodni nie jest jednolity obrządkowo. Zarówno liturgicznie, jak i prawnie jest zróżnicowany. Na początku zajmiemy się obrządkami liturgicznymi Kościoła Wschodniego.

Cechą wspólną wszystkich liturgii wschodnich jest to, że używają one wszystkie we Mszy św. tzw. anafory, to jest formuły odpowiadającej naszemu kanonowi.

Należy wyodrębnić dwie grupy obrządków wschodnich liturgicznych. Podział ten jest związany z dwoma pierwotnymi środowiskami życia kościelnego na Wschodzie: Antiochią i Aleksandrią. Patriarcha antiocheński obejmował swoimi wpływami terytoria imperium rzymskiego oraz terytoria będące pod władztwem perskim. Chrześcijaństwo w basenie Tygrysu i Eufratu używało języka syryjskiego. Już od V wieku zdobyło ono dość dużą niezależność. Ono to wytworzyło odrębny typ liturgii antiocheńskiej, tzw. obrządek wschodnio-syryjski. Inne wspólnoty chrześcijańskie pa-

³⁶ Botte, o.c., s. 32.

³⁷ PL 85—86.

³⁸ Botte, o.c., s. 31.

³⁹ Liber mozarabicus sacramentorum, wyd. M. Ferotin.

⁴⁰ Por.: A. Wilmart, *Germain de Paris, DACL*, 6 (1924), col. 1049—1102. J. Quasten, *Oriental influence in the gallican liturgy*, w: *Traditio I*. 1943, ss. 55—78. H. Beck, *The pastoral care of souls in South-East France during the sixth century*, Roma, Uniwersytet Gregoriański, 1950 (*Analecta Gregoriana*), 51.

⁴¹ Botte, o.c., s. 33.

⁴² Botte, l.c.

⁴³ Hozakowski, o.c., s. 119.

triarchatu antiocheńskiego wytworzyły typ obrządku zachodnio-syryjskiego⁴⁴.

Typ obrządku zachodnio-syryjskiego zawiera w sobie następujące obrządki: syryjsko-antiocheński, maronicki, bizantyński, ormiański.

Obrządek syryjsko-antiocheński⁴⁵. Antiochia była najbardziej wpływowym miastem Wschodu. Po Jerozolimie też była miastem skąd chrześcijaństwo promieniowało. Była to prowincja rzymska, w której językiem kulturalnym był język grecki. W niektórych regionach jednak kwitła kultura syryjska, zwłaszcza w regionie Edessy i Oshroenu. Język grecki wszedł też do liturgii syryjsko-antiocheńskiej. Liturgia ta jest nam znana dzięki kazaniom św. Jana Chryzostoma⁴⁶, dzięki homiliom katechetycznym Teodora z Mopswesty⁴⁷. Język grecki został jednak z biegiem czasu wyparty przez rodzimy język syryjski, a następnie w niektórych regionach przez arabski⁴⁸. Po soborze Chalcedońskim nastąpiła schizma w patriarchacie Antiocheńskim. Pozostał patriarchat prawosławny, który zgrupował wokół siebie zwolenników Imperium. Zwolenników tych od słowa melek — król nazwano melchitami. Przez przyjęcie liturgii bizantyńskiej zaniechali własnego obrządku liturgicznego⁴⁹.

Obrządek antiocheński ukształtowały elementy greckie i syryjskie oraz elementy przeniesione tu z Jerozolimy⁵⁰. Swoje ostateczne oblicze przybrał obrządek antiocheński w II połowie XII wieku, zwłaszcza za sprawą Dionizego bar Salibi (+ 1171). Michał Syryjczyk przyczynił się do utrwalenia ceremonii pontyfkalnych. Język syryjski został językiem oficjalnym tej liturgii, choć nie brak modlitw w innych językach, zwłaszcza w języku arabskim⁵¹. W XVII wieku część Syryjczyków tego obrządku przyłączyła się do Rzymu i utworzyła katolicki patriarchat tego obrządku.

Obrządek maronicki⁵². Chrześcijanie syryjczycy, którzy w VII wieku popadli w monoteletyzm przyjęli od jakobitów obrządek antiocheński. Po unii jednak z Kościołem zbyt wiele elementów liturgii rzymskiej wniknęło do tego obrządku. Obrządek ten używany przez wspólnoty

⁴⁴ Botte, o.c., s. 16.

⁴⁵ C.E. Hammond, *The ancient liturgy of Antioch and other liturgica fragments*, Oxford, Clarendon, 1879. H.W. Codrington, *Studies of the syrian liturgies*, w: *Eastern churches quarterly*, 1936—1937. A. Raes, *L'étude de la liturgie syrienne*, w: *Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg*, t. I, Rome 1948, ss. 333—346.

⁴⁶ F. Brightham, *Liturgies eastern and western...*, I. *Eastern Liturgies*. Oxford, Clarendon, 1896, ss. 470—481.

⁴⁷ *Les Homelies catechetiques*, tłum. R. Tonneau. Citta d. Vaticano 1949.

⁴⁸ Por.: Petrani, *De relatione*, s. 4—5. Botte, o.c., s. 18.

⁴⁹ Por.: M. Black, *Rituale melchitarum a christian palestinian euchologion*, Stuttgart 1938. Botte, l.c.

⁵⁰ Botte, o.c., s. 19; Petrani, l.c.

⁵¹ Botte, l.c.

⁵² P. Dib, *Etude sur la liturgie maronite*, Lethielleux 1919. M. Rajji, *De la liturgie maronite*, w: *Proche — Orient I* (1951) 71—85.

chrześcijańskie w górach Libanu już od około VIII wieku. Na wspólnoty te bardzo silny wpływ miał tamtejszy klasztor św. Marona ⁵³.

Obrządek bizantyński ⁵⁴. Obrządek bizantyński wywodzi się z Antiochii, nosi piętno Cezarei Kapadockiej (wpływ św. Bazylego), lecz formacja jego dokonuje się w stolicy Imperium-Bizancjum ⁵⁵. Liturgia Mszy św. nosi piętno obrządków zachodnio-syryjskich ⁵⁶. Na dni, w których nie odprawia się Mszy św. jest ułożona tzw. liturgia darów poprzednio konsekrowanych ⁵⁷.

Obrządek ten ma bardzo rozwiniętą hymnografię. Teksty modlitewne są teologicznie bardzo bogate. Językiem pierwotnym obrządku bizantyńskiego jest język grecki. Po nawróceniu słowian księgi liturgiczne zostały przetłumaczone na język słowiański. Melchici początkowo używali języka syryjskiego, lecz potem przeszli na język arabski. Rumuni od XVII wieku używają języka rumuńskiego w liturgii bizantyńskiej ⁵⁸.

Liturgia obrządku bizantyńskiego jest używana zarówno przez prawosławnych, jak i przez katolików (Rusini, tzw. Grecy-unicy Melchici prawosławni i Melchici katolicy).

Obrządek ormiański ⁶⁰. Katolikos Sahak przy końcu IV wieku stworzył liturgię ormiańską ⁶⁰. Liturgia ta nosi na sobie piętno liturgii antiocheńskiej, liturgii z Cezarei Kapadockiej ⁶¹, jerozolimskiej ⁶², w końcu rzymskiej ⁶³. Na miejsce języków greckiego i syryjskiego wprowadzili Ormianie język ormiański ⁶⁴, który jest językiem klasycznym ormiańskim, różniącym się znacznie od języka używanego przez Ormian dzisiaj ⁶⁵. Do Mszy św. używają chleba niekwaszonego. Uznają cztery święcenia niższe i podanie naczyń w czasie święceń, co jest obce Wschodowi ⁶⁶. Poza tym naśladowują niektóre księgi liturgiczne łacińskie ⁶⁷. Również formuła absoliucji jest bardzo podobna do łacińskiej ⁶⁸. Liturgia ta jest w użyciu zarówno katolickich, jak i schizmatycznych Ormian.

⁵³ Botte, o.c., s. 20.

⁵⁴ A. Couturier, *Cours de liturgie grecque melkite*, Gabalda 1912—1930, s. vol; P. de meester, *Studi sui sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, Rome 1947, E. Wellesz, *A history of byzantine music and hymnography*, Oxford, University press 1949.

⁵⁵ Petrani, *De relatione*, s. 6.

⁵⁶ Botte, o.c., s. 21.

⁵⁷ Brightman opublikował w dz. cyt. tekst. z IX wieku.

⁵⁸ Por. C. Korolevskij, *Liturgie en langue vivante*, ss. 23—26, 30—35, 42—87.

⁵⁹ F.C. Conybeare, *Rituale Armenorum*, Oxford, Clarendon, 1905. G. Amadouni, *La divine liturgie du rite armenien*, Venise 1957.

⁶⁰ Botte, o.c., s. 22.

⁶¹ Petrani, o.c., s. 5.

⁶² Botte, l.c.

⁶³ Petrani, o.c., s. 5.

⁶⁴ Petrani, l.c.

⁶⁵ Botte, l.c.

⁶⁶ Petrani, l.c.

⁶⁷ Petrani, l.c.

⁶⁸ Petrani, l.c.

Obrządki typu wschodnio-syryjskiego.

Syryjczycy Wschodni nie przyjęli uchwał Soboru Efeskiego i popadli w nestorianizm. Liturgia typu wschodnio-syryjskiego zawiera w sobie dużo elementów liturgii nestorańskiej. Rozróżniamy tu obrządki chaldejski i malabarski.

Obrządek chaldejski⁶⁹. Nestorianie cypryjscy w XV wieku, a następnie część chrześcijan z Chaldei w XVI wieku przyjęli unię z Rzymem i utworzyli Kościół Chaldejski. Z pewnymi poprawkami zachowują właściwie liturgię nastoriańską. Imiona Teodora z Mopswesty i Nestoriusza zostały wykreślone z anafory, lecz pozostały w praktycznym użyciu⁷⁰.

Obrządek malabarski⁷¹. Nestoriańscy misjonarze zanieśli Ewangelię na daleki Wschód. Z biegiem czasu gminy chrześcijańskie założone przez nich zaniknęły z wyjątkiem Kościoła Malabarskiego. Portugalczycy, którzy w XVI wieku zajęli te ziemie doprowadzili ich do katolicyzmu. Przy tym wyrugowali wszystkie elementy liturgii pochodzące od Teodora z Mopswesty i od Nestoriusza. Poza tym do ich liturgii wprowadzili dużo elementów łacińskich. Wprowadzono wtedy użycie chleba niekwaszonego i kalendarz łaciński. Daje się odczuć brak pontyfikału w tym obrzędku. Kongregacja dla Kościoła Wschodniego wydaje właśnie taki pontyfikał dla obrządków wschodnio-syryjskich.

Trzeba tu jeszcze nadmienić, że te wspólnoty chrześcijańskie, które nie przystąpiły do unii z Rzymem przyłączyły się do patriarchu monofizycznego w Antiochii i tworzą Kościół Malankarezów, używający liturgii obrządku syryjsko-antiocheńskiego⁷².

Grupa Aleksandryjska.

Tradycja głosi, że św. Marek był założycielem Kościoła Aleksandryjskiego. Aleksandria wywierała zasadniczy wpływ na Egipt. Niewiele mamy tekstów źródłowych odnośnie liturgii egipskiej: Euchologion Serapiona z IV wieku, Konstytucje Kościoła egipskiego, które są niczym innym, jak tylko Traditio Apostolica św. Hipolita zestawione w zbiór kanoniczny z innych dokumentów. Liturgia aleksandryjska posiada dwie formy obrządku: koptyjski i etiopski.

Obrządek koptyjski⁷³. We wszystkich prawie miastach egipskich za Ptolomeuszów w użyciu był język grecki⁷⁴. Ten to język wszedł do liturgii. Na prowincji zaś w Górnym Egipcie, gdzie język grecki nie

⁶⁹ C. Mousses, *Histoire du missel Chaldeen*, Jerusalem 1953; D. Dahane, *Liturgie de la sainte messe selon le rite chaldeen*, Paris 1937.

⁷⁰ C. Mousses, l.c.

⁷¹ L.W. Brown, *The indian christian of saint*, Cambridge 1956.

⁷² Botte, o.c., s. 23.

⁷³ O. Burmester, *Rites and ceremonies of the Coptic church*, w: *Eastern churches quarterly*, 9 (1951—1952) ss. 1—27; 245—260; 306—319; 10 (1953—1955) ss. 9—27; 217—229.

⁷⁴ Petrani, o.c., s. 4.

był tak powszechny, do liturgii wszedł język ludowy, egipski, zwany koptyjskim⁷⁵. Nie był to język jednolity, a raczej różne jego dialekty w zależności od okolicy. Za naszych czasów również język arabski jest w użyciu liturgicznym. We Mszy św. spotkać czasem można pewne elementy liturgii antiochańskiej⁷⁶.

W Egipcie podobnie jak w Syrii nie zostały przyjęte uchwały Soboru Chalcedońskiego. Duża część wiernych odpadła od Kościoła katolickiego do monofizytyzmu⁷⁷. Melchici tutejsi z biegiem czasu zostali bizantynizowani⁷⁸.

O b r z ą d e k e t i o p s k i⁷⁹. Już w czasach św. Antazego Etiopia miała swego biskupa. Chrześcijaństwo w dużej mierze zawdzięczają oni jednak mnichom monofizyckim z Syrii, którzy w VI wieku byli bardzo czynni. Z tego też czasu pochodzi pierwsze tłumaczenie Biblii na ich język zwany geez. Liturgia etiopska tylko nieznacznie różni się od liturgii koptyjskiej, tak, że niktórzy sądzą, że nie można tu mówić o odrębnym obrzędku.

Art. 4. Obrządki prawne w Kościele Wschodnim

Między obrzędkami liturgicznymi i prawnymi w zasadzie nie ma pokrycia. Zakres poszczególnych obrzędków liturgicznych jest szerszy niż zakres obrzędków prawnych, tak, że często obrządek liturgiczny jest w użyciu kilku obrzędków prawnych. Stolica Apostolska nie wydała autentycznej i adekwatnej wypowiedzi co do liczby obrzędków.

Kanon 303 M.P. „Postquam Apostolicis Litteris”, Piusa XII podaje ogólne stwierdzenie w tej kwestii: „Obrządki wschodnie, o których kanony stanowią są następujące: aleksandryjski, antiocheński, konstantynopoliński, chaldejski i ormiański, oraz inne, które jako „sui iuris” wyraźnie lub milcząco uznaje Kościół”⁸⁰.

Kanon ten więc nie ustala wyczerpująco ilości obrzędków. Pięć wymienionych obrzędków stanowi raczej grupy obrzędkowe. Z wyjątkiem ormiańskiego mają one raczej znaczenie historyczne, mianowicie, wskazują podkład historyczny, na którym kształtował się taki, czy inny obrządek, wskazują pochodzenie, ewentualnie mogą też wskazywać na ryt liturgiczny.

⁷⁵ Petrani, l.c.

⁷⁶ Botte, o.c., s. 24—25.

⁷⁷ Petrani, l.c.

⁷⁸ Petrani, l.c.

⁷⁹ Petrani, l.c.

⁸⁰ „Ritus orientales de quibus canones decernunt sunt alexandrinus antiochenus, constantinopolitanus, chaldeus et armenus, aliique ritus quos uti sunt sui iuris expresse vel tacite agnoscit Ecclesia”.

Kanoniści do ostatnich czasów nie są zgodni w ustaleniu dokładnej liczby obrządków istniejących w Kościele Wschodnim ⁸¹.

W ich klasyfikacji dają się zauważyć pewne różnice, zwłaszcza co do obrządków należących do grupy bizantyjsko-greckiej, zwanej także konstantynopolitańską. Zorientowanie się w poglądach autorów utrudnia w tym względzie i to, że często wymieniane są przez nich również pewne grupy narodowościowe bez bliższego sprecyzowania, czy chodzi tu istotnie o oddzielny obrządek mogący być nazwany obrządkiem *sui iuris* w znaczeniu wyżej podanym. Przy uwzględnieniu tych danych i w oparciu o przesłanki historyczne można by dziś przyjąć następujący podział obrządków wschodnich w znaczeniu prawnym: ⁸²

- | | |
|--|-----------------------------|
| Grupa obrządku aleksandryjskiego: | 1. Obrządek koptyjski |
| | 2. Obrządek etiopski |
| Grupa obrządku antiocheńskiego: | 3. Obrządek syryjski |
| | 4. Obrządek malankarezański |
| | 5. Obrządek maronicki |
| Grupa obrządku bizantyjskiego zwanego
inaczej konstantynopolitańskim lub
greckim | 6. Obrządek grecki |
| | 7. Obrządek italo-albański |
| | 8. Obrządek ruski |
| | 9. Obrządek bułgarski |
| | 10. Obrządek serbski |
| | 11. Obrządek rosyjski |
| | 12. Obrządek rumuński |
| | 13. Obrządek gruziński |
| | 14. Obrządek melchicki |
| Grupa obrządku chaldejskiego: | 15. Obrządek chaldejski |
| | 16. Obrządek malabarski |
| Obrządek ormiański: | 17. Obrządek ormiański |

Grupa obrządku aleksandryjskiego.

O b r z ą d e k k o p t y j s k i ⁸³. Koptowie, to chrześcijanie pochodzący od starożytnych Egipcjan. Nazwa pochodzi od Arabów, którzy zdobyli

⁸¹ Autorowie nie są zgodni, co do liczby obrządków. I tak Arndt jest zdania, że istnieją cztery prawne obrządki wschodnie (*De rituum relatione iuridica ad invicem*, Romae 1895, s. 2). Dausend sądzi, że jest ich pięć (*Das interrituelle Recht im Codex Iuris Canonici*, Paderborn, 1939 s. 66). Petrani podaje liczbę sześciu obrządków (*De relatione iuridica inter diversos ritus in Ecclesia Catholica*, Taurini — Romae 1930, s. 2). Michiels i Wojnar ustalają liczbę obrządków prawnych na siedemnaście, chociaż nie są zgodni w szczegółach (Michiels-*Principia Generalia de Personis in Ecclesia*, Parisiis 1955, s. 293; Wojnar — *The Code of Oriental Canon Law De Ritibus Orientalibus and De Personis*, art. w: *The Jurist*, XIX (1959) s. 281).

⁸² Taki podział przyjmują: Wojnar, o.c., s. 281; Michiels, o.c., s. 293 — podaje podobny podział z pewnymi odchyleniami.

⁸³ Por.: S.C. per la Chiesa Orientale, *Oriente Cattolico*, Citta del Vaticano 1962, s. 110—121; S. Congregazione Orientale *Studi storici*, s. 34 i nn. Dausend, o.c. s. 73—74; Coussa, *Epitome praelectionum de iure ecclesiastico orientali*, I, Romae 1940, s. 47 i nn.

Egipt w VII wieku. Dausend podkreśla, że nazwa ta nie pochodzi od miasta Kuptos⁸⁴. Język koptyjski jest ostatnim stadium rozwojowym języka egipskiego. Po inwazji arabskiej w 639 r. język zwycięzców pomalutku przeminął język grecki, a później koptyjski z użycia. Języki wymienione pozostały jeszcze w liturgii tego obrządku razem z arabskim.

Egipt pozostawał pod silnymi wpływami Aleksandrii. Tutaj działali słynni myśliciele chrześcijańscy: Panteneus, Klemens, Orygenes, Dionizy, Didym Ślepy. Arcybiskup Aleksandrii był metropolitą dla całego Egiptu. Dopiero potem powstały nowe prowincje kościelne. Prymat biskupstwa aleksandryjskiego podkreśla Sobór Nicejski w 325 roku.

Dzięki postawie św. Atanazego arianizm nie ukonstytuował się tu mocno. Inaczej nieco potoczyły się w Egipcie losy monofizytyzmu. Patriarcha Aleksandrii Dioskur, który popierał Eutychesa został na Soborze Chalcedońskim w 451 r. złożony z urzędu. Po zamordowaniu prawowitego patriarchy, św. Proteriusza stolicę patriarszą chciał objąć Tymoteusz. Interweniował jednak cesarz Leon I. Nastąpiły lata nieporozumień i zamieszek na tle politycznym. Elementy probizantyńskie pozostały wierne Konstantynopolowi, z własną hierarchią; element koptyjski stworzył raczej własną hierarchię i przystał do herezji monofizytyzmu. Zwolennicy cesarstwa nazwani zostali melchitami. Za czasów kalifów muzułmańskich wielu spośród chrześcijan koptyjskich odpadło od wiary.

Od roku 1811 zaczyna się nowa epoka dla chrześcijan będących pod panowaniem muzułmańskim. Stało się to za czasów Muhammeda Ali i jego następców. Zdziesiątkowani chrześcijanie monofizycy obrządku koptyjskiego liczyli w roku 1842 około 150 000. W 1927 roku było ich 946 393, a w roku 1947 — 1 501 635. Dziś (1961) liczą już 2 500 000.

W rządy często ingerują tu świeccy.

15. VIII. 1842 roku papież Leon XII Listem Apostolskim „*Petrus Apostolorum Principes*” erygował katolicki patriarchat koptyjski. Następnie 15. III. 1895 r. został wyniesiony na urząd Wikariusza Apostolskiego Gregorius Makarios, który przyjął imię Cyryla z tyt. bpa Cezarei Filipowej. Cyryl Makarios ledwie został wybrany udał się z pielgrzymką do Wiecznego Miasta i przedstawił Leonowi XIII pragnienia koptów. Leon XIII Listem Apostolskim „*Christi Domini*” ustanowił patriarchat koptyjski, katolicki w Aleksandrii. Eparchia patriarchalna z rezydencją w Kairze miała dwie sufraganie: Hermopolis z rezydencją w Minya i Tebach (Luxor) z rezydencją w Tatha, później w Sohag. W tymże Liście Apostolskim Cyryl został mianowany Administratorem Apostolskim potriarchatu. W 1959 roku katolicy obrządku koptyjskiego liczyli 80 580 osób.

W 1898 roku odbył się synod Kościoła Koptyjskiego celem ustalenia

⁸⁴ Dausend, o.c., s. 73.

dyscypliny. Synod ten został następnie zatwierdzony przez Stolicę Apostolską. 19. VI. 1899 roku Cyryl Makarios na Konsystorzu papieskim został mianowany patriarchą. Po kilku latach mozolnej pracy po pewnych trudnościach podał się jednak do dymisji. Patriarchat zaważował i był rządzony przez Administratora Apostolskiego do 1947 roku, kiedy patriarchą został Marek II Khouzam. Zmarł w 1958 roku. Za jego rządów została erygowana czwarta diecezja Likopolis z siedzibą w Assiut. Od roku 1958 na stolicy patriarchatu katolickiego koptów zasiada patriarcha Stefan I Sidarouss C.M.

Obrządek etiopski⁸⁵. Już za czasów św. Atanazego mieli etiopowie swojego biskupa, św. Frumencjusza. W V wieku działający tu mniści monofizycy ufundowali klasztory, przetłumaczyli księgi liturgiczne na język zwany geeez. Tą drogą Etiopia stała się monofizycka. Za czasów Zar'a Jakuba (1434—1468) arabskie dzieła teologiczne przetłumaczono na język geez. Po pewnym okresie kontaktów z Zachodem Kościół Etiopski popadł w izolację, która trwała do XIX wieku. W końcu XVII i XIX wieku były pewne misje mające na celu przyłączenie Etiopii do katolicyzmu. Najbardziej udaną była misja kapucynów włoskich, którym w 1846 roku został powierzony nowoutworzony wikariat apostolski w Galla, a potem prefektura apostolska w Erytrei (1894), która w 1911 roku została przekształcona w wikariat apostolski. W 1930 roku Stolica Apostolska mianowała Chidane-Maryam Cassa ordynariuszem katolickiego obrządku etiopskiego w Erytrei.

Po okupacji włoskiej w 1936 roku erygowano w Etiopii (Abisynia) 3 wikariaty i 3 prefektury apostolskie, a w Erytrei powstał wikariat apostolski łaciński i ordynariat wschodni. Poza tym erygowano delegaturę apostolską. Po II wojnie światowej wydalono kler łaciński z Abisynii, a więcej się liczy na kler miejscowy. 1951 roku utworzono egzarchat apostolski w Adis Abebie dla Etiopii jak również ordynariat w Erytrei w oparciu o kler tubylczy. 9 kwietnia 1961 roku Kościół Katolicki obrządku etiopskiego otrzymał własną metropolię z siedzibą w Adis Abebie wraz z dwoma sufraganiami: Asmara i Adigrat. W Etiopii Południowej znajdują się dwa wikariaty apostolskie: Harar i Gimma oraz dwie prefektury apostolskie: Hesanna i Nighelli. Według statystyki katolicy obrządku etiopskiego liczą 59 215 wiernych.

Grupa obrządku antiocheńskiego.

Obrządek syryjski⁸⁶. Kościół syryjsko-antiocheński odpadł od wspólnoty z Kościołem Katolickim w V wieku i przystał do monofizy-

⁸⁵ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 123—134; Coussa, o.c., s. 20.

⁸⁶ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 161—174; s. Congregatio Orientale, Studi storici, s. 117 i nn; Coussa, o.c., n. 22, s. 21—32; De Clercq, w: Apollinaris, 4 (1931) s. 420.

tyzmu. Właściwym organizatorem monofizytów syryjskich był Jakub Baradai. Od jego imienia nazywa się ich Jakobitami. W okresie największego rozkwitu Kościół Jakobicki liczył 20 metropolii i 103 eparchie. W XVI wieku było tylko 20 eparchii, a dziś 10.

Już w XV wieku ze strony misjonarzy franciszkańskich i dominikańskich były pewne usiłowania unijne, lecz bez większych rezultatów. Po soborze Florenckim w 1444 roku Jakobici syryjscy nawiązali łączność ze Stolicą Apostolską, lecz trwała ona bardzo krótko. W 1781 roku jakobicki arcybiskup z Aleppo Michał Giarweh, który już w r. 1774 przystał do katolicyzmu, został wyznaczony przez jakobickiego patriarchę na jego następcę. W 1783 roku został on zatwierdzony przez Stolicę Apostolską, lecz znalazł przeciwników. Osadzony w więzieniu po licznych prześladowaniach ucieka do Libanu. Katolicy byli prześladowani. Dopiero w 1845 roku nastąpiła emancypacja cywilna katolików syryjskich. Stolicami patriarchów syryjskich były kolejno: Aleppo, Deir Zafaran koło Mardin w Mezopotamii, znów Aleppo, Mardin, Bejrut. Patriarcha tego obrządku Mar Ignacy Gabriel Tappouni, I kardynał syryjski zorganizował ten Kościół według najnowszych wymagań. Erygował wikariaty patriarchalne w Jordanii, Egipcie i w Turcji.

Katolicy syryjscy żyją w Syrii, Libanie, Iraku, Jordanii, Egipcie i w obu Amerykach. Odbyli oni trzy synody: w 1853 roku w Sarfeh, w 1866 w Aleppo oraz w 1888 w Sarfeh. Akta tego ostatniego synodu zostały opublikowane i zaaprobowane w 1896 roku przez Stolicę Apostolską.

Katolicy tego obrządku liczą 80 000 wyznawców.

O b r z ą d e k m a l a n k a r e z a ń s k i⁸⁷. Malankarezi, są to katolicy o typie liturgicznym zachodnio-syryjskim, w odróżnieniu od wschodnio-syryjskich, zwanych Malabarczykami, z którymi mają wspólne pochodzenie. W końcu XVII wieku katolicy malabarscy widząc latynizację prowadzoną przez Portugalczyków w ich kraju w 1653 roku odłączyli się od Kościoła Katolickiego. Schizmy dokonał archidiacon Tomasz Parampil. Już w 1663 roku kuzyn Tomasza, Aleksander Parampil przywiódł z powrotem do Kościoła Katolickiego 84 kościoły, zachowując swój obrządek, lecz 32 kościoły pozostały w schizmie. Tomasz Parampil nie miał ważnej sakry biskupiej i dopiero w 1665 roku jakobicki metropolita z Jerozolimy, Grzegorz udzielił mu sakry, a ten wtedy przybrał imię Mar Tomasz I. Następcy jego również przybrali to imię. W XIX wieku Jakobici, a zwłaszcza ich metropolita Mar Dionizy IV wykazali chęć przyłączenia się do Kościoła Katolickiego. Dionizy opóźniał unię, żeby więcej spośród biskupów i wiernych przyciągnąć do unii, lecz śmierć nie pozwoliła mu dokończyć dzieła.

⁸⁷ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 135—144; Coussa, o.c., n. 24; Dausend, o.c., s. 75—76.

W roku 1925 jakobicki kapłan, Gregorius Panikerveetil został wykonsekrowany na biskupa i przyjął imię Mar Iwanios. W listopadzie 1926 roku biskupi jakobicy zebrani na synodzie prawdopodobnie pod inspiracją Mar Iwaniosa postanowili podjąć kroki unijne. Stolica Apostolska zgodziła się na ich prośby, lecz z pewnymi ograniczeniami. W tym stanie rzeczy tylko dwóch biskupów — Mar Iwanios i Mar Teofilos zdecydowało się na unię z Kościołem Katolickim. Było to 20 września 1930 r. W 1937 r. przystąpił do unii Mar Dioskuros, a w 1939 — Mar Severios. 11 czerwca 1932 r. konstytucją „Christo pastorum principi” została stworzona archidiecezja Trivandrum, której biskupem został Mar Teofilos. Obecnie arcybiskupem Trivandrum jest od 1953 roku Mar Gregorios, a biskupem Tiruvalla od 1959 roku Mar Athanasios.

Malankarezi liczą 198 989 wiernych.

O b r z ą d e k m a r o n i c k i⁸⁸. Nazwa wywodzi się od sławnego klasztoru św. Marona. Klasztor ten w swoim czasie był w centrum życia monastycznego w Syrii.

Od czasu inwazji arabskiej w 636 roku patriarcha Antiochii rezydował w Konstantynopolu, a w latach 702—742 stolica patriarchy wakowała. Była ona administrowana przez metropolitę Tyru. W tej sytuacji mnisi klasztoru św. Marona i niektórzy biskupi dooknali wyboru patriarchy. Takie były początki patriarchy maronickiego.

Przy końcu IX wieku mnisi klasztoru św. Marona i wierni wywędrowali do Libanu. Tam autorytet patriarchy był bardzo wielki. Społeczność Maronitów — diecezja rządzona przez patriarchę, który miał do pomocy metropolitów i biskupów, lecz bez określonych siedzib biskupich. Patriarcha maronicki Jeremiasz II był na Soborze Laterańskim IV. W tym też czasie został zatwierdzony przez papieża Innocentego III bullą „Quia divinae sapientiae” z 4. I. 1216 roku. Słynny synod libański z 1736 roku został zatwierdzony in forma specyfica przez Benedykta XIV brewem z 1. IX. 1741 roku zaczynającym się od słów: „Singularis Romanorum Pontificum”.

Synod w 1700 roku ustalił siedzibę patriarszą w Bkerke, co zostało potwierdzone przez Kongregację Propagandy 11. VI. 1793 roku. Po utworzeniu Republiki Libanu terytoria niektórych diecezji zostały podzielone. Stąd synod biskupów maronickich ustalił zmiany terytorialne. Parafie eparchii Tripolis położone w Syrii poddano administracji biskupa Aleppo. W 1954 roku Stolica Apostolska zatwierdziła uchwały synodu. W 1960 roku zaś oddzielono od eparchii Damaszku parafie położone w Libanie i

⁸⁸ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 145—160; s. Congregatio Orientale, Studi storici, s. 90 i nn.; Coussa. o.c., n. 23; Dausend, o.c., s. 74; Janin Raymond, Les Eglises orientales et Rites orientaux, s. 604—636.

utworzono eparchię Sarba. Należy wreszcie zaznaczyć, że Maronici są w całości katolikami. Liczą około 900 000 wiernych.

Grupa obrządku bizantyńskiego

Obrządek grecki⁸⁹. Stolica Apostolska nigdy nie szczędziła starań, by doprowadzić do unii z Kościołem Greckim. Unia z 1274 roku była zawarta z motywów politycznych. Również motywy polityczne towarzyszyły cesarzowi Janowi VIII Paleologowi przy pertraktacjach unijnych w roku 1439, lecz tym razem zostały jakoś przebadane różnice między Kościołem Rzymskim a Kościołem Greckim. W ten sposób stworzono bazę pod akcją unijną z różnymi kościołami grupy bizantyńskiej. Często biskupi, kapłani, zakonnicy wracali nawet indywidualnie do katolicyzmu. W 1829 roku po gwałtownym prześladowaniu katolików ormiańskich, sułtan Mohamud II przeprowadził emancypację katolików wschodnich obrządków spod władzy patriarchy prawosławnego. Tak otwarła się możliwość zorganizowania społeczności katolików obrządku greckiego. Papież św. Pius X brewem „Auctus in aliqua” 11. VI. 1911 roku utworzył ordynariat (egzarchat) dla Greków katolickich na terytorium Delegatury Apostolskiej w Turcji, a następnym brewem „Titulares Ecclesias” z 28. VI. tego roku mianował biskupem Izajasza Papadopoulosa z tytułem biskupstwa Gracjanopolis. Jego następcą został w 1921 roku Gregorios Calavassy. On to przenosi stolicę biskupią do Aten. W 1932 roku egzarchat dla Greków katolickich zostaje podzielony. Bp Calavassy pozostaje w Grecji, a dla wiernych w Konstantynopolu zostaje mianowany biskupem Dionizy Varouhas. Liczba katolików tego obrządku — około 3000.

Obrządek italo-albański⁹⁰. Wydaje się, że nazwa italo-grecy jest mniej dzisiaj uzasadniona, a właściwsza wydaje się nazwa italo-albańczycy, gdyż oni to stanowią większość w tym obrządku. Sycylia, Kalabria, Apulia za czasów Justyniana włączone były do cesarstwa. Sycylia zasadniczo zależana od patriarchatu rzymskiego. W administracji używano tu łaciny. Napływ elementu greckiego zaczyna się podczas prześladowań ikonoklastów. Podczas tych prześladowań wyspa została poddana jurysdykcji bizantyńskiej. Dopiero za papieża Mikołaja II została poddana z powrotem jurysdykcji Rzymu. Element grecki, zwłaszcza za czasów Normanów uległ dekadencji. Inni italo-grecy — to ci, którzy przybyli do Italii po zdobyciu Konstantynopola przez Turków. Przybywszy do Italii przyjęli oni katolicyzm. Wreszcie największą grupę tego obrządku

⁸⁹ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 211—223; S.C. Orientale, Studi storici, s. 199 i nn.; Janin, o.c., s. 355 i nn.; Coussa, o.c., n. 12; Dausend, o.c., s. 67.

⁹⁰ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 225—234; Coussa, o.c., n. 10; Dausend, o.c., s. 67.

stanowią italo-albańczycy. Brevem Piusa IV z dnia 16. II. 1564 roku zaczynającym się od słów: „Romanus Pontifex” zostali oni poddani jurysdykcji biskupów łacińskich. Ze względu na italo-greków Grzegorz XIII ustanowił w 1573 roku Kongregację „super reformatione Graecorum”, a następnie Klemens VIII w roku 1595 wydał dla nich Instrukcję, zwaną Klementyna dla biskupów, którzy mieli w swych diecezjach Greków. Benedykt XIV wydał specjalną Konstytucję „Etsi pastoralis” z 26. V. 1742 roku stanowiącą dla italo-albańczyków i italo-greków jakoby mały kodeks prawa. 3. II. 1919 roku Konstytucją „Catholici fideles” Benedykt XV erygował w Kalabrii dla italo-albańczyków własną eparchię z siedzibą w Lungro. 26. X. 1937 roku Konstytucją „Apostolica Sedes” Pius XI utworzył na Sycylii nową eparchię. 26. IX. 1937 roku słynny klasztor Grottaferrata został podniesiony do rangi klasztoru egzarchalnego, na prawach prelatury udzielnej. W 1940 roku italo-albańczycy odbyli synod międzyeparchialny. Ich liczba wynosi około 71000 wiernych.

O b r z ą d e k r u s k i⁹¹. Rusini byli najliczniejszą grupą obrządkową Kościoła Wschodniego. W większości zamieszkivali oni Małopolskę, choć można się z nimi spotkać również w innych krajach. Historia ich jest związana z historią Rusi Kijowskiej. Chrzest przyjęli z Bizancjum. Około roku 1039 mają swego metropolitę. Mimo schizmy Michała Cerulariusza łączność między Rusinami a Rzymem została jeszcze przez jakiś czas zachowana. W 1371 roku za Kazimierza Wielkiego powstaje metropolia w Haliczu, która po śmierci metropolity Antoniego przestała odgrywać większą rolę.

Po unii Florenckiej przystąpił metropolita kijowski Izydor. Unia została częściowo przez Rusinów przyjęta, natomiast odrzucona została przez Moskwę. Metropolia Kijowska była wierna unii do 1480 roku, to jest do śmierci metropolity Pruckiego. Potem była unią brzeska w roku 1595. Po tej unii w XVIII wieku cała hierarchia ruska była katolicka. Rozbiory Polski, zwłaszcza zaś w tym względzie zabór rosyjski, przyczyniły się do osłabienia unii, szczególnie na Białorusi i na Wołyniu. Nieco lepszą sytuację miał Kościół Ruski pod zaborem austriackim. W 1807 roku Stolica Apostolska restabilizowała unijną metropolię halicką z siedzibą we Lwowie.

W 1856 roku Pius IX kreował kardynałem metropolitę lwowskiego, Michała Lewickiego, a w 1895 roku Leon XIII obdarzył tąż godnością metropolitę Sylwestra Sembratowicza. Ważnym źródłem prawa dla Rusinów są zwłaszcza uchwały Synodu Zamojskiego z 1720 roku i Lwowskiego z 1891 roku.

Poza terenami rdzennymi dużo Ukraińców żyje na emigracji. Ich spr-

⁹¹ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 323—350; S.C. Orientale, Studi storici, s. 585 i nn; Coussa, o.c., n. 16; Dausend, o.c., s. 68.

wy regulował dekret Kongregacji Propagandy z 12. IV. 1894 roku, a następnie dekrety Kongregacji dla Kościoła Wschodniego z 1929 i 1930 roku.

Już w 1913 roku Stolica Apostolska erygowała egzarchat apostolski dla Rusinów. Po śmierci pierwszego egzarchy Ortyńskiego, ze względów narodowościowych Stolica Apostolska ustanowiła dwóch administratorów apostolskich. 12. VII. 1958 roku Rusini otrzymali w Stanach Zjednoczonych metropolię z siedzibą w Filadelfii. Przez podział eparchii filadelfijskiej w 1961 roku Stolica Apostolska utworzyła eparchię św. Mikołaja w Chicago. W Kanadzie została erygowana w 1956 roku metropolia ruska z siedzibą w Winnipeg oraz trzy sufraganie. W Argentynie, w Brazylii mają oni swoich biskupów przy ordynariatach dla katolików obrządków wschodnich. W Austrii, Anglii, Szkocji, Niemczech Zachodnich i we Francji w ostatnich latach Stolica Apostolska erygowała egzarchaty obrządku ruskiego. Liczba katolików obrządku ruskiego, zwanego też dziś przez niektórych ukraińskim, według statystyki podanej w *Oriente Cattolico* wynosi 4 340 000.

O b r z ą d e k b u ł g a r s k i⁹². Bułgarzy przyjęli chrześcijaństwo z Bizancjum za cara Borysa około roku 864. Ze względu na język liturgiczny, Borys sprowadził do Bułgarii uczniów św. Cyryla i Metodego. Od początku swego istnienia Kościół Bułgarski wykazywał dążność do samodzielności.

W II połowie XIX wieku pewne grupy bułgarskich schizmatyków zgłosiły chęć połączenia się z Kościołem Katolickim. W 1861 roku otrzymali oni swego archimandrytę w osobie Józefa Sokolskiego, wykonsekrowanego w Rzymie przez samego Piusa IX. Następcą Sokolskiego został w 1865 roku Rafał Popow. W 1873 roku prawosławny biskup bułgarski Nilus Izworov przeszedł na katolicyzm i on z kolei został następcą Popova. W 1883 roku Kongregacja Propagandy erygowała dwa wikariaty apostolskie: jeden dla Turcji, drugi dla Macedonii. Około roku 1880 bułgarzy katolicycy liczyli około 80 000 wiernych, lecz z wielu powodów, m. in. z braku kleru część wróciła do schizmy.

Po I wojnie światowej po zniesieniu dwóch wikariatów apostolskich w 1926 roku w Sofii utworzono egzarchat. Liczy on według statystyki z 1948 roku 9 480 wiernych.

O b r z ą d e k s e r b s k i⁹³. Już w 1611 roku kapłan kroacki Marcin Dubravic przyjmuje katolicyzm i zostaje mianowany przez papieża Pawła V biskupem Serbów w całej Kroacji. Na propozycję Marii Teresy, po długich pertraktacjach Pius VI bullą „Charitas illa” z 17 czerwca 1777 roku powołał do istnienia eparchię w Križevci. Jurysdykcja biskupa Križevci

⁹² S.C. per la Chiesa Orientale, *Oriente Cattolico*, s. 191—198. Coussa, o. c., n. 14.

⁹³ S.C. per la Chiesa Orientale, *Oriente Cattolico*, s. 235—245. Coussa, o. c., n. 17.

po I wojnie światowej sięgała wszystkich katolików wschodnich Jugosławii. Cała eparchia Križevci liczy około 56 000 wiernych.

Obrządek rosyjski⁹⁴. Po rozbiorach Polski kilka milionów katolików dostało się pod panowanie carów rosyjskich. Wtedy to zostały zniesione diecezje bizantyjsko-słowiańskie na Białorusi.

Ponieważ obrządek łaciński nie był tak ścigany jak unicki, zdarzały się częste wypadki przechodzenia na obrządek łaciński, co nie sprzyjało akcji unijnej. W końcu XIX wieku niektórzy przyjąwszy unię, zachowywali w liturgii obrządek bizantyjsko-słowiański, a również zwyczaje kościoła ruskiego, chcąc w ten sposób spopularyzować unię. Pierwsza kaplica półpubliczna katolików obrządku ruskiego została stworzona w 1909 roku w Petersburgu. W 1917 roku metropolita Ukraiński, Andrzej Szeptycki na podstawie specjalnych upoważnień papieża św. Piusa X utworzył egzarchat katolicki rytu liturgicznego bizantyjskiego dla Rosjan i mianował I egzarchę tego obrządku, Leonida Fedorowa, który zmarł w 1935 roku. Metropolita Szeptycki w 1940 roku mianował II egzarchę tegoż obrządku, swego brata Klemensa, który zmarł w 1952 roku. Małe grupy katolików tego obrządku są rozrzucone po Europie Zachodniej i Ameryce. Wszyscy liczą około 3 000 wiernych.

Obrządek rumuński⁹⁵. Są znane dwa listy papieża Eugeniusza IV skierowane do Georgiosa, arcybiskupa Mołdawii, dające mu duże uprawnienia przy przyjmowaniu do unii z Kościołem Katolickim. Unia Florencka nie przyjęła się jednak na Mołdawii. W XVI i XVII wieku Rumunom zagroził również bardzo protestantyzm. Protestanci propagowali drukiem w języku rumuńskim katechizm i nowinki religijne. Oni to dawali Rumunom odwagi do wprowadzenia do liturgii języka narodowego w miejsce starosłowiańskiego.

Innocenty XIII bullą „Ratione congruit” z 18 maja 1721 roku erygował diecezję dla unitów rumuńskich z siedzibą w Fagaras przeniesioną później do Blaj. 12 lipca 1748 roku Kongregacja Konsystorialna ustanowiła wikariusza obrządkowego przy biskupstwie łacińskim Gran Vardino z jurysdykcją delegowaną. Pius VI bullą „Indefessum personarum” z 16. VI. 1777 roku zmienił tenże wikariat obrządkowy na diecezję „sui iuris”. Obie diecezje unickie były sufraganiami arcybiskupstwa w Strzygomiu do 1853 roku, kiedy to Pius IX bullą „Ecclesiam Christi” utworzył metropolię dla unitów rumuńskich z siedzibą w Alba Julia. W skład nowej metropolii wchodziła dawna eparchia Faragas, Gran Varadino, Lugoj, Gherla.

Katolicki kościół rumuński odbył trzy synody prowincjonalne w latach

⁹⁴ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 289—302; Coussa, o. c., n. 16. Dausend, o.c., s. 69.

⁹⁵ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 273—287; S.C. Orientale, Studi storici, s. 470 i nn. Coussa, o. c., n. 15; Janin, o. c., s. 401 i nn.

1872, 1882 i w 1900 — wszystkie zaaprobowane przez Stolicę Apostolską. Po I wojnie światowej Rumunia zawarła ze Stolicą Apostolską konkordat. 5. VII. 1930 roku konstytucją „Solemni conventioni” Pius XI dokonał nowego podziału diecezji rumuńskiej. Została utworzona nowa eparchia Maramares z siedzibą w Baja Mare. Stolica diecezji, Gherla została przeniesiona do Cluj. Po II wojnie światowej dekret władzy państwowej z dnia 1. XII. 1948 roku zniósł pod względem prawnym unicki Kościół Rumuński.

27. III. 1952 roku Pius XII wystosował do Episkopatu Rumuńskiego list apostolski „Veritatem facientes”. Katolicy obrządku rumuńskiego na emigracji mają swego biskupa rezydującego w Rzymie. Liczba ich wynosi według statystyki z 1948 roku — 1 572 979.

O b r z ą d e k g r u z i ń s k i⁹⁶. Chrześcijaństwo dotarło do Gruzji w IV wieku. Na początku V wieku mieli już swego arcybiskupa zwanego tu katolikos. Od Bizancjum przyjęli oni obrządek liturgiczny. Kiedy zaś w V wieku Pismo św. zostało przetłumaczone na język gruziński, został on również wniesiony do liturgii. W związku z dużą zależnością od Bizancjum łączność z Rzymem słabła i tak doszło do zupełnego oddzielenia. Dla unii pracowali tam zakonnicy łacińscy — dominikanie i franciszkanie, teatyni i kapucyni. Na podstawie porozumienia zawartego między Piusem IX i carem Mikołajem I w 1848 roku powstała diecezja łacińska Tiraspol, do której zostali agregowani katolicy za Kaukazem. Przy końcu jednak XIX wieku część katolików gruzińskich wyraziła chęć zachowywania swego obrządku wschodniego, a po ogłoszeniu niezależności Gruzji w 1918 roku część spośród odłączonych od katolicyzmu Gruzynów chciała łączności z Rzymem. Według statystyki z 1920 roku obrządek gruziński liczył około 10 tysięcy wiernych.

O b r z ą d e k m e l c h i c k i⁹⁷. Melchici stanowią zamkniętą grupę narodowościową. Są to Syryjczycy. Ich określenie jest przezwiskiem. Tak w V wieku monofizyci nazwali tych, którzy, jak oni twierdzą — tylko z lęku przed cesarzem Marcjanem — przyjęli postanowienia Soboru Chalcedońskiego. W przeciwieństwie do wrogów Chalcedonu otrzymali oni pomoc od cesarza.

Dzisiejsi katolicy obrządku melchickiego pochodzą od nawróconych prawosławnych Greków czy Arabów, którzy w wiekach XII—XVIII przechodzili na katolicyzm. Do 1837 roku podlegali oni pod względem cywilnym patriarsze prawosławnemu w Antiochii. Od 1857 roku trzymają się kalendarza gregoriańskiego. Od 1724 roku patriarchę wybiera synod biskupów pod przewodnictwem legata papieskiego.

⁹⁶ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 205—210.

⁹⁷ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 247—272; S.C. Orientale, Studi storisi, s. 267 i nn. Janin, o. c., s. 28 1 i nn; Coussa, o. c., n. 14; Dausend, o. c., s. 71.

Istnieją trzy patriarchaty tego obrządku: Antiocheński z rezydencją w Kairze i Damaszku, Aleksandryjski i Jerozolimski. Lecz patriarcha melchicki jest tylko jeden — antiocheński z tytułem personalnym patriarchy Aleksandrii i Jerozolimy. W Aleksandrii i Jerozolimie ma wikariuszy patriarchalnych, którzy są zwykle arcybiskupami tytularnymi. Melchici mieszkają w Syrii, Libanie, Izraelu, Egipcie, Jordanii oraz w Argentynie, Brazylii, Francji i USA. Na terytorium patriarchalnym zamieszkują melchici w liczbie 247 611. Poza terytorium patriarchatu — 150 000. Razem katolicy melchici liczą 397 611 wiernych.

Grupa obrządku chaldejskiego

Obrządek chaldejski⁹⁸. 20 kwietnia 1553 roku na konsystorzu w Rzymie został zatwierdzony patriarcha chaldejski, Jan Sulaqa, który przybrał imię Symeona VIII. Po powrocie do ojczyzny osiadł w Diabekir, ale już w dwa lata potem zmarł jako męczennik unii. Jego następcy rezydowali w Seest, Salmas, Urmia — lecz ich stosunki z Rzymem były obojętne. W końcu katolikos Symeon (1662—1700) wrócił do nestorianizmu i przeniósł stolicę do Kochanes (Kurdystan). Nie wszyscy przeszli na schizmę. Dzięki aktywności misyjnej kapucynów utworzono nową zorganizowaną grupę katolików chaldejskich. W 1762 roku metropolita nestoriański metropolii Diabekir przeszedł na katolicyzm. On to otrzymał od sultana tytuł patriarchy, a Stolica Apostolska w 1681 roku zatwierdziła to bez wskazania siedziby.

Nestoriański katolikos Rabban Hormizd Elias XII (1722—1778) wyraził pragnienie połączenia z Rzymem. W 1771 roku złożył on wyznanie wiary katolickiej. Akcja unijna jednak ze względu na dużą odległość od Rzymu była utrudniona. Następcy Eliasza XII nie zawsze mieli szczerą intencję połączenia się z Kościołem Katolickim. Poza tym stała tu na przeszkodzie zasada nepotyzmu, która u chaldejczyków od wieków była w użyciu. Polegała ona na przywileju rodowym, według którego patriarchą mógł być tylko kuzyn patriarchy.

Stolica Apostolska nauczona przykrymi doświadczeniami bardzo ostrożnie pertraktowała w sprawach unijnych z nimi. Jeszcze w XIX wieku patriarcha Józef VI Audo popadł na krótki czas w zatarg z Rzymem. Zagrożony ekskomuniką poprawił się, lecz nie przyniosło to korzyści akcji unijnej — wręcz przeciwnie, szkodę.

Od 1830 roku istnieje Katolicki Patriarchat Chaldejski Babiloni z siedzibą w Bagdadzie (Irak); pierwotnie stolica patriarsza była w Mossulu,

⁹⁸ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 359—377; S.C. Orientale, Studi storici, s. 649 i nn. Janin, o. c., s. 532 i nn. Coussa, o. c., n. 26; Dausend, o. c., s. 76.

lecz ze względu na duże zgrupowanie Chaldejczyków w Bagdadzie (75 000) patriarcha Józef VII (1947—1958) przeniósł stolicę do Bagdadu. W 1954 roku została utworzona w Iraku archidiecezja Bassorah, a w 1957 roku diecezja bejrucka dla Chaldejczyków z Libanu. W 1960 roku powstały dwie eparchie: w Mossulu i w Alqoch. Bagdad jest diecezją patriarchalną. Ponadto istnieją w Egipcie i w Turcji dwa wikariaty dla tamtejszych Chaldejczyków.

Katolicy obrządku Chaldejskiego liczą 190 000 wiernych.

Obrządek malabarski⁹⁹. W terminologii kościelnej Malabarczykami nazywa się Chryścijan obrządku Chaldejskiego, którzy mieszkają na Malabarze, w odróżnieniu od Malankarezów, którzy w XVI wieku przyjęli obrządek liturgiczny syro-antiocheński. Wywodzą oni swe Chryścijaństwo od św. Tomasza Apostoła. Katolicyzm był już tam zorganizowany w IV wieku. W X i XI wieku Chryścijanie malabarscy będący pod wpływem patriarchatu antiocheńskiego przyjęli Nestorianizm i przez to samo obrządek liturgiczny Chaldejski. W XVI jednak wieku wrócili do jedności z Kościołem pod wpływem misjonarzy zwłaszcza jezuickich i karmelitańskich oraz arcybiskupa Goa, Aleksego de Menezes. Na synodzie w Diamper wyrzekli się Nestoriańskich błędów i wrócili do katolicyzmu.

W 1896 roku Leon XIII utworzył odrębną hierarchię obrządku malabarskiego, ustanawiając im trzech biskupów, a w 1911 roku Pius X mianował czwartego. Pius XI w 1923 roku utworzył im prowincję kościelną ze stolicą metropolitalną w Ernakulum i trzema sufraganiami: Trichur, Kottayam, Changanacherry.

W 1956 roku Ernakulum jako prowincja została podzielona na dwie części: Ernakulum z sufraganiami Trichur, Tellicherry, Khotamangalan oraz nowa metropolita Changanacherry z sufraganiami Kottayam i Palai.

Obrządek malabarski jest bardzo zbliżony do Chaldejskiego, lecz zawiera wiele elementów łacińskich wprowadzonych w XVI wieku. Życie religijne, zwłaszcza zakonne jest tu w rozkwicie. Liczą 1 349 360 wiernych.

Obrządek ormiański¹⁰⁰. Katolicy Ormianie są potomkami ormiańskich monofizytów, którzy w XIII wieku powoli i w małych grupach łączyli się z Kościołem Katolickim. W 1198 roku po utworzeniu królestwa Cylicji i Małej Armenii ogłosili unię z Kościołem Katolickim. Trwała ona jednak zasadniczo tylko do upadku tego królestwa w 1375 roku. Zawsze jednak byli wśród nich katolicy, nawet wśród hierarchii ormiańskiej, którzy byli w kontakcie z Rzymem, choć Katolicki Kościół Or-

⁹⁹ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 379—392; S.C. Orientale, Studi storici, s. 665 i nn; Janin o. c., s. 582 i nn. Coussa, o. c., n. 27; Dausend, o. c., s. 76—77.

¹⁰⁰ S.C. per la Chiesa Orientale, Oriente Cattolico, s. 393—413; S.C. Orientale, Studi storici, s. 665 i nn; Janin o. c., s. 582 i nn. Coussa, o. c., n. 27; Dausend, o. c., s. 71—73.

miański jako taki formalnie nie istniał jeszcze. Dopiero ormiański patriarcha Cylicji Piotr Abraham Ardzivean uzyskał od papieża Benedykta XIV na konsystorzu 26. XI. 1743 roku potwierdzenie. Po powrocie z Rzymu nie mógł już wrócić do Aleppo, lecz zamieszkał w Kraim, gdyż w Aleppo wybrano w międzyczasie patriarchę dysydenckiego. Potem stolica patriarchatu została przeniesiona do Bzommar. Jurysdykcja patriarchy początkowo sięgała katolików zamieszkałych w Cylicji, Syrii, Libanie, później została rozszerzona na Egipt, Mezopotamię, a od 1769 roku obejmowała Tekat i Perkenik w Azji Mniejszej.

Ormianie mieszkali w różnych częściach Turcji, również w Konstantynopolu. W 1759 roku Kongregacja Propagandy utworzyła w Konstantynopolu wikariat obrządku ormiańskiego w zależności od wikariatu patriarchatu łacińskiego. Po emancypacji cywilnej katolików będących poddanym państwa tureckiego w 1830 roku Pius VIII utworzył arcybiskupstwo w Konstantynopolu. W 1850 roku w Turcji było już 6 biskupów. Między arcybiskupstwem prymacjalnym konstantynopolitańskim, a arcybiskupstwem prymacjalnym cylicyjskim były spory o jurysdykcję.

Dlatego na Konsystorzu 10. VII. 1867 roku została zniesiona siedziba prymacjalna konstantynopolitańska i włączona do patriarchatu Cylicji. Patriarchą zaś wybrano Antoniego Hassun, ówczesnego arcybiskupa prymasa w Konstantynopolu. Rezydencją patriarchatu był Konstantynopol. Po I wojnie światowej zaszła potrzeba nowej reorganizacji terytorialnej patriarchatu ormiańskiego. W 1928 roku w maju i w czerwcu biskupi ormiańscy odbyli synod na zaproszenie Kongregacji Kościoła Wschodniego. Dekretem z 23. VI. 1928 roku siedziba patriarchatu została przeniesiona z Konstantynopola do Bejrutu, gdzie dla Ormian emigrantów stworzono diecezję administrowaną przez patriarchę. Konstantynopol został arcybiskupstwem. Z 18 diecezji przed I wojną światową zostały tylko: Aleksandria w Egipcie, Aleppo i Ispahan, Bejrut i Konstantynopol. W 1954 roku utworzono archidiecezję w Bagdazie dla Ormian w Iraku oraz diecezję Kamechlie dla Ormian w Syrii. W 1960 roku we Francji stolica Apostolska erygowała egzarchat dla Ormian, którego egzarcha ma sakrę i jest sufraganiem arcybiskupa Paryża.

Trzeba jeszcze wspomnieć, że od XIV wieku we Lwowie istniało biskupstwo ormiańskie. W 1635 roku arcybiskup Mikołaj Torosowicz przystąpił do unii z Rzymem. Arcybiskupstwo było zależne bezpośrednio od Rzymu i istniało do 1944 roku. II wojna światowa rozproszyła Ormian polskich. Również do unii przystąpili Ormianie w Transylwanii w XVII wieku. Mieli jednego biskupa, a potem zostali poddani jurysdykcji biskupów łacińskich. W 1930 roku stworzono dla nich w Rumunii administrację apostolską.

Ormianie odbyli kilka synodów, na których wydali szereg ustaw dy-

scyplinarnych, które, niestety, nie są jeszcze wydrukowane, są zawarte w manuskryptach. Synod z 1854 roku odbyty w Bzommar nie ma aprobaty Rzymu. Również synod odbyty w Qadi-Köi w 1890 roku nie uzyskał aprobaty. Dopiero synod odbyty w Rzymie w 1911 roku uzyskał aprobatę Stolicy Apostolskiej 14. IX. 1913 roku.

Katolicy ormiańscy liczą w patriarchacie Cylicji 52 100 wiernych. Poza patriarchatem 45 000. Razem 97 100.

DIFFÉRENTS RITES DANS L'EGLISE

Résumé

L'auteur présente le problème des rites dans l'Église au sens liturgique et sens juridico-canonique.

Il fait voir à base de l'histoire la formation des rites à Orient et Occident.

L'article rappelle des événements historique qui se rapportent aux rites liturgiques tels que romain, mozarabe, ambrosien, gallicain — connus dans l'Église Latine. On y montre aussi les familles liturgiques dans l'Église Orientale, classifiée selon M.P. „Postquam Apostolicis Litteris” de Pie XII, à savoir les rites alexandrin, antiochien, bysantin, chaldéen, armenien.

La partie de l'article assez imposante revient à présentation du sens canonique des rites dans l'Église Orientale, surtout ces rites canoniques que l'Église considère comme „sui iuris”.